

दुसरे नागरीकरण (Second Urbanization):

प्रास्ताविक :

प्राचीन भारताच्या इतिहासातील इ.स. पूर्व ६ वे शतक हे क्रांतीकारी व वैभवशाली शतक मानले जाते. कारण या काळात धार्मिक पुनरुज्जीवनाची सुधारणावादी चळवळ सुरू होऊन बौद्ध धर्माचा उदय व जैन धर्माचा विकास झाला. महाविराच्या दैदिप्यमान व्यक्तीमत्त्वाने जैन धर्म आणि गौतम बुद्धाच्या लौकिकाने संपूर्ण जगाला स्वयंप्रकाशित करणारा बौद्ध धर्म यानी धार्मिक स्थितीमध्ये परिवर्तन केले. याच काळात लोहयुग महत्वपूर्ण ठरले. लोखंडाच्या वापरामुळे कृषी व्यवस्था स्थिर व भक्कम बनली. त्याच्याच जोडीला अनेक व्यवसाय व कारागीरांचा विकास झाला. तसेच व्यवहारात नाण्यांचा वापर सुरू झाला, सामाजिक, सांस्कृतीक क्षेत्रात परिवर्तन घडून आले. व्यापार, उद्योग धंद्याची भरभराट झाली. त्यामुळे अनेक नगराचा उदय होऊन अनेक नगरे व्यापारी केंद्रे म्हणून प्रसिद्धीस आली. या अनुषंगाने प्राचिन भारताचे नागरीकरण घडून आले.

प्राचीन भारताच्या इतिहासात पहिले नागरीकरण हडप्पा संस्कृतीच्या काळात घडून आले होते. पहिल्या नागरीकरणाचे केंद्र सिंधूच्या खोऱ्यात होते. हडप्पा संस्कृतीच्या ल्हासानंतर पुन्हा भारतात भटकी अवस्था प्राप्त झाली. त्यानंतर इ.स. पूर्व ६ व्या शतकात लोकांच्या जीवनाला स्थैर्य प्राप्त झाले. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे कृषी व्यवस्था भक्कम झाली लोकांच्या जीवनातील भटकी अवस्था जाऊन स्थैर्य प्राप्त झाली. अनेक वस्त्या अस्तित्वात आल्यानंतर दुसऱ्या नागरीकरणाची पूर्व तयारी झाली. अशा नगरांमधून वस्तू विनिमय बंद होऊन कारागीर व व्यापाऱ्यांनी प्रथमच नाण्यांचा वापर सुरू केला. यातूनच दुसऱ्या नागरीकरणाची सुरुवात झाली. भारतातील राज्याचे स्वरूप, नावे शेजारची राज्ये, प्रशासक या सर्वांची माहिती 'महापरिनिर्वाणसूत्र' या बौद्ध ग्रंथात मिळते. तत्कालीन वाङ्मयात पूर, पतन, निगम, नगर, महानगर, दुर्ग इत्यादी नागरीकरण दर्शविणारे शब्द मिळतात.

दुसरे नागरीकरणाचे स्वरूप :

इ.स. पू. ६ व्या शतकामध्ये दुसऱ्या नागरीकरणाची सुरुवात झाली. या नागरीकरणाचे केंद्र मध्य गंगेच्या खोऱ्यात होते. या कालखंडात उत्तर भारतात प्रादेशिक राज्यांचा उदय झाला. भारतामध्ये विशेषतः पूर्व भागात अनेक नगराचा उदय झाला. या नगरांचा उदय व विकास ही प्रक्रिया हजारो वर्षांच्या परिवर्तनामधून झालेली आहे. इ.स. पू. ६ वे शतक हे क्रांतीकारी व वैभवशाली मानले जाते. त्याचप्रमाणे नगरांचा उदय व विकास था। दृष्टीने देखील अत्यंत महत्त्वपूर्ण व विशेष उल्लेखनीय घटना आहे. या काळात उत्तरेकडे प्रामुख्याने ब परीकशासी अबोध्या, कपिलवस्तु, कुशिनगर, बनारस, वैशाली, पाटलीपुत्र चिरांद राज चपा ही भरभराटीस आलेली महानगरे होती. या सर्वांमध्ये मगध साम्राज्य बलाढ्य होते. मगधावरील घराणे व कुशल, पराक्रमी राज्यकर्ते यामुळे अफगाणिस्थानच्या पूर्व भागापासून बंगालपर्यंत आणि काश्मिर पासून म्हैसूर पर्यंतचा प्रदेश मगध साम्राज्यात होता.

• नगरांची शास्त्रशुद्ध रचना

ही सर्व नगरे तटबंदी युक्त होती. यांची रचना वैशिष्ट्यपूर्ण स्वरूपाची असल्याचे दिसते. ग्रामीण भाग हा नगराशी जोडला असून नगरातील रस्ते हे चांगलेच लाब-रंद असत. उत्तम मृद्भांडी, मातीची प्राणीचित्रे, हाडे, हस्तिदंत, दगड, काच इत्यादी पासूनच्या वस्तू तांबे, लोखंड धातूंच्या वस्तू तयार करण्याचे कारखाने त्या कालखंडात होते. तसेच या नगरातून अंतर्गत व परराष्ट्रीय व्यापार सुद्धा भरभराटीस आलेला होता. ही सर्व नगरांची प्रक्रिया प्राचिन कालखंडातील समृद्ध जडण-घडणच स्पष्ट करते. ह्या सर्व नगरांचा उदय उत्तरेकडे घडून आल्याचे दिसते.

• दुसऱ्या नागरीकरणाची कारणे :

१) आर्थिक पार्श्वभूमी

लोखंड या धातूच्या शोधामुळे सर्व बाबतीत परिवर्तन घडून आले. लोखंडाच्या विस्तृत वापरामुळे हे 'लोहयुग' ही ठरले. लोखंडापासून शेतीची अवजारे, शस्त्रे बनविली गेल्यामुळे कृषी व्यवस्था समृद्ध झाली. त्याच्याच जोडीला कारागीर व व्यापारी यांच्या व्यवसायाचा विकास घडून आला. कृषी व्यवस्था समृद्ध झाल्यामुळे शेतीचे उत्पन्न वाढले व त्यातून व्यापार वाढला. वस्तूविनिमयता बंद होऊन कारागीर व व्यापारी यांनी प्रथमच नाण्यांचा वापर सुरू केला. त्यामुळे वस्तूविनिमयाची पद्धती मागे पडून नाणेपद्धतीचा झालेला उदर हा या नागरीकरणाचा महत्त्वाचा टप्पा ठरला. नाण्यांच्या वापरामुळे व्यापार, उद्योग भरभराटीस आले. त्यातून कृषी केंद्रित स्थिर वस्त्या अस्तित्वात आल्यानंतर या दुसऱ्या नागरीकरणाची पूर्व तयारी झाली. एकूणच पुरातत्व संशोधकांच्या मते शेतीची पद्धत सुधारित पद्धती,

नद्यांची बदलती पात्रे, अवर्षण इत्यादीमुळे काही वस्त्यांचे स्थलांतर होऊन ते सुपिक प्रदेशातील वस्त्यांमध्ये येऊन मिसळले व त्यांची नगरे आली. लोहवस्तूंच्या वापराबरोबर लोकजीवनात काळ्या मातीची सुबक, गुळगुळीत भांडी (मृदभांडी) यांचाही वापर सुरू झाला. चिन्हे पाडलेली नाणी व आर्थिक देवघेव व्यवहारात त्यांचा होणारा उपयोग आर्थिक विकासासाठी उपयोगी ठरला. गंगा नदीच्या पठारावरील जंगले तोडून त्याचा शेतीसाठी उपयोग करण्यास ज्या साधनांचा, हत्यारांचा वापर केला, त्याचे उल्लेख पाली, बौद्ध व पाणिनी यांच्या वाङ्मयात आढळतात.

२) कृषी विकास

जमिनीच्या प्रतीनुसार कृषी क्षेत्राची विभागणी होऊन कृषी व्यवसाय वाढला. शेतीसाठी पाण्याचा वापर जमिनीच्या उतारानुसार मशागत अशा पद्धतीचा उपयोग केला जात होता. शेतीचे वार्षिक कॅलेंडर २७ नक्षत्रात विभागून करण्यात आले होते. आंबे, जांभूळ इत्यादी फळझाडची लागवड केली जात होती. कारागिरांचे हस्तकला व्यवसायाकडे लक्ष होते. एकंदरीत वाढत्या भरपूर प्रमाणात उपलब्ध झाल्यामुळे राज्यात नगरांची संख्या वाढली. याशिवाय इ.स.पू. ६ व्या शतकापासून लाकडाचा वापर घर बांधणीसाठी मोठ्या प्रमाणावर केल्याचे दिसून येते. गंगेच्या पठारावर कच्च्या व भाजीव विटांची वापर घरासाठी केला जात होता. सांबे व चांदी या धातूंच्या नाण्यावर कोरीव अक्षरे सापडली असून त्याचा उपयोग व्यापारासाठी केला जात होता..

नाण्यांमुळे कर संकलन करणे सोपे झाले. त्याचप्रमाणे नाण्यांच्या रूपात कर्ज देणारा नवा सावकार वर्ग झाला. चांदीची 'शतमान' व 'कार्षापण' अशी नाणी आणि तांब्याची 'कासा व काकिणी' अशी नाणी होती या नाण्यांवर प्राणी, वृक्ष, टेकडी, साप, मानवी आकृती, फुले, धार्मिक चिन्हे दोन्ही बाजूला कोरलेली होती.

३) व्यापार उदीम :

उत्तम मृदभांडी, मातीची प्राणी चित्रे, हाड, हस्तितंत, दगड, काच इत्यादी पासून तयार केलेल्या तांबे, लोखंड या धातूंच्या वस्तू तयार करण्याचे कारखाने त्या काळात होते. विटांचे बांधकाम लाकड नक्षीकाम करणारे कारागीर, हारतुरे करणारे फुलमाळी, धनुष्य बाण तयार करणारे कारागीर, टोपली कारागीर, सुगंधी तेले इत्यादी व्यवसाय त्या काळी तेजीत होते. देशांतर्गत व विदेशी व्यापार भरभराटीत होता. पूर्वेकडील आम्रपाली व पश्चिमेकडील भृगुकच्छ या महानगरातून ब्रह्मदेशाशी व श्रीलंकेशी मोठ्या प्रमाणावर व्यापार व्यवहार चालत होता. त्यामुळे राज्याचा खजिना समृद्ध झाला. भारतातील व्यापारी जहाजामध्ये माल भरून देशामध्ये जात होते. भारतातून रेशीम, मलमल, अख्ख शब्त, हत्तीचे दात, सोने व चांदी निर्यात होत होती. बौद्ध साहित्य व जातक कथा साहित्यामधून प्राचीन काळातील व्यापाराचा उल्लेख सापडतो. विदेशी व्यापार लंका, बर्मा, बेबीलोन इ. देशांबरोबरच चालत होता. विदेशी व्यापारात वाढ झाल्यामुळे अनेक बंदरांचा उदय झाला. आणि व्यापारी मार्गावर अनेक बाजार ठिकाणे निर्माण होऊन हळूहळू त्याचे नगरांमध्ये रुपांतर झाले.

अंतर्गत व्यापारामध्ये ही वाढ झाल्यामुळे दळणवळणाची सोय झाली. व्यापार व लोकांच्या सोईसाठी रस्ते व महामार्ग निर्माण करण्यात आले. मोठी शहरे एकमेकांना जोडली. महाराष्ट्रातील पैठण ते उत्तरेतील मथुरा, दक्षिणेत आंध्र प्रदेश व पूर्वेकडे बंगाल असे महामार्ग होते. यामुळे नागरीकरण होण्यास मदत झाली..

४) धार्मिक पार्श्वभूमी बौद्ध व जैन धर्माचा परिणाम :

इ. स. पू. ६ व्या शतकात बौद्ध धर्माचा उदय व त्यांचा दृष्टीकोण शहरी कारणासाठी उद्बोधक ठरला. जैन धर्माचा विकास व महाविरांच्या दैदिप्यमान कालखंडाचा परिणाम झाला. या काळात धार्मिक पुनरुज्जीवनाची चळवळ सुरू झाली. वैदिक धर्म, त्यातील कर्मकांड याला लोक कंटाळले होते. अशा परिस्थितीत धर्म सुधारणेचे आंदोलन सुरू झाले. जैन धर्म व बौद्ध धर्म यांनी धार्मिक स्थितीमध्ये परिवर्तन केले. गौतम बुद्ध व बर्धमान महावीर यांनी धर्मप्रवर्तक विचार मांडले. या काळातील जैन धर्म व बौद्ध धर्मांच्या उदयामुळे तत्कालीन समाज जीवनावर दूरगामी परिणाम झाला. वैदिक धर्मातील यज्ञयाग, अंधश्रद्धा, वर्णव्यवस्था इ. गोष्टींमध्ये मूलभूत परिवर्तन घडून येण्यास चालना मिळाली. या दोन्ही धर्मांचे त्यांच्या विचारांचे समाजातील सामान्य जनतेने समर्थन केले. तसेच व्यापार आणि वाणिज्य हे शहरीकरणाचे मूळ आधार होते. दोन्ही धर्मांनी चैत्यगृहे, बौद्ध बिहार, स्तूप यांची निर्मिती करून नागरीकरण प्रक्रियेला प्रोत्साहन दिले.

५. राजकीय पार्श्वभूमी :

इ.स.पू. ६ व्या शतकामध्ये विशाल राजकीय सत्तांचा उदय झाला. 'ऐतरेय ब्राह्मणा मध्ये वेदोत्तर काळात विविध प्रदेशात असलेल्या दहा राज्यांचा उल्लेख आढळतो. 'राजा दैवी अंश आहे' ही संकल्पना लोकमान्य झाली होती. किंबहुना प्रजेवर राज्य करण्यासाठी देवाकडूनच राजा पाठविला जातो. त्यामुळे त्याला सर्वाधिकार प्राप्त होतात. या संकल्पनेचा प्रजेवर प्रभाव असल्यामुळे प्रशासन व्यवस्था व प्रजेचे कल्याण यासाठी कर गोळा करण्याचे राजाला हक्क मिळाले. याचा परिणाम असा झाला की, कर संकलन व प्रशासन व्यवस्था

चांगलीच रूजली गेली. राजा ही संस्था संरक्षण, न्यायदान, समाज नियमन या क्षेत्रात सर्व सत्ताधीश मानली जाऊ लागली. अश राजांच्या सर्वकष सत्तेमुळे छोट्या राज्याचे विस्तार वाढले. त्याचे नागरीकरण होऊन मोठी नगरे निर्माण झाली. कारागिर वर्ग व व्यापारी वर्ग तयार झाले राजधानी करणारी नगरे व्यापार उद्योगाची प्रमुख केंद्रे बनली. तसेच जातक कथामध्ये शिल्प व्यवसायाबद्दल ही माहिती मिळते. अनेक प्रकारच्या कारागिरांबद्दल माहिती मिळते. उदा. लोहार, चांभार, कुंभार, सुतार इ. तसेच व्यापाराच्या श्रेणी असत. एकाच प्रकारच्या व्यवसाय करणाऱ्या लोकांच्या गटाला श्रेणी म्हणत, श्रेणीच्या प्रमुखास श्रेष्ठी म्हटले जाईल, काशी, कंबोज, गोधार, कोशांबी ही नगरे व्यापारी मार्गावर होती. त्यामुळे या व्यापारी नगरांचा विकास झाला. विकसीत झालेल्या राजधानी पाटलीपुत्र राजगृह, वाराणसी, ती तक्षशिला इ. केंद्रे व्यद्धीस आले. ही राजकीय सत्ताकेंद्रे उद्योग, व्यापार, शिक्षण व धार्मिक केंद्रे म्हणून प्रकाशात आली. याचा परिणाम नागरीकरणाची प्रक्रिया जलद गतीने वाढली. संपूर्ण उत्तर भारतात अनेक नवीन राज्ये ही उदयाला आली. या सर्व राज्याची आर्थिक भरभराट ही मोठी राज्ये विकसित होण्यास कारणीभूत ठरली. त्यापैकी सोळा महाजन पदे ही प्रमुख राज्ये होती.

अशाप्रकारे विविध कारणे दुसऱ्या नागरीकरणाची दिसून येतात.

नागरीकरणाची प्रक्रिया प्राचीन काळापासून चालू आहे. पहिले नागरीकरण हडप्पा व मोहेंजोदडो या संस्कृतीच्या काळात घडून आले. आज आपणास त्यांचे अवशेष पाहता येतात. दुसरे नागरीकरण इ.स.पू. ६. व्या शतकात सुरू झाले. हे नागरीकरण उत्तर भारतात प्रामुख्याने घडून आले. त्याच प्रमाणे दक्षिण भारतामध्ये घडून आले. उत्तरेकडे कोशांबी, श्रावस्ती, अयोध्या, कपिल वस्तू, वाराणसी, राजगीर, पाटलीपुत्र, चंपा इत्यादी प्रमुख शहरांचे उल्लेख पाली व स्मृती वाङ्मयात आढळतात. या ठिकाणाच्या उत्खननातून या शहरांच्या नागरीकरणाचे अवशेष उपलब्ध होतात. लोखंडाच्या वस्तू, तांब्याच्या वस्तूंचा वापर, तलवार, शेतीची उपकरणे इत्यादीमुळे या प्राचिन नगराची भरभराट झाली. हे नागरीकरण गंगेच्या प्रदेशात व उत्तर भारतात वाढत गेले.

दक्षिण भारतातील नागरीकरणाची प्रक्रिया इ.स.पू. ५ व्या शतकापासून सुरू झाली. तमीळ भाषेतील संगम साहित्यामध्ये द. भारतातील नागरीकरणाचे वर्णन आढळते. मॅगस्थेनीसच्या अहवालांमध्ये व कौटिल्याच्या अर्थशास्त्रामध्ये मदुराई व कांचीपूरम या शहरांचे विशेष उल्लेख आढळतात. दक्षिणेतील नागरीकरणावर द्रविडीयन संस्कृतीची छाप दिसून येते. केरळ आणि तामिळनाडू ही दोन राज्ये नागरीकरणाच्या प्रक्रियेतून गेली. अशा प्रकारे भारतातील दुसऱ्या नागरीकरणाचा सविस्तर आढावा घेता येतो.